سحر امداد

مرزا قليچ بيگ - سنڌ جو سپُٽ

گرجستان جي مرزا فريدون بيگ جو پٽ "قليچ خان" (٤- محرم ١٨٥٣ع مطابق ١٢٧٠ھ) جنهن کي ايلفنسٽن ڪاليج بمبئيءَ جو پروفيسر مرزا "حيرت قليچ بيگ" سڏيندو هو، ۽ جنهن پوءِ عملي زندگيءَ ۾ مرزا قليچ بيگ جي نالي سان سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي ميدان ۾ حيرت انگيز ڪارناما سرانجام ڏنا. ان "شمس العلماء" مرزا قليچ بيگ جا سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب تي انيڪ احسان آهن. مرزا قليچ بيگ جنهن جي پيءُ ۽ ناني جو تعلق روسي ترڪستان سان هو ۽ سندن مادري ٻولي ترڪي هئي. پر ايران جي غلاميءَ واري دؤر ۾ هنن فارسي سکي ۽ پوءِ بالترتيب پندرهن ۽ ڏهن ورهين جي ڄمار ۾ ايران جي شهنشاهه وٽان "تحفي طور" سنڌ جي حڪمران مير ڪرم علي خان کي ١٨٠٥ع ۾ مليا، ۽ انهن سنڌ اچڻ ڪانپوءِ سنڌي سکيا. ان بابت مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو:

"..... سنڌي ٻولي هتي سکيا ۽ چڱي ڳالهائيندا هئا، اگرچ ڪي ڪي نج سنڌي حرف پوريءَ طرح نه چوندا هئا، ۽ گهڻن هنڌن تي مذڪر ۽ مونث جو غلط استعمال ڪندا هئا."

(جڏهن ته اڄ اهڙو ني غلط استعمال ڳالهائڻ جي ٻوليءَ ۾ ته عام جام آهي، پر ويل اهو آهي ته لکت ۾ ۽ ادبي تحريرن ۾ ٻوليءَ جي بيجا ۽ غلط استعمال سان اسان جي ٻوليءَ جا

لاءِ پنهنجي رهيا آهن!) تن گرجستانين جي پٽ/ڏهٽي سنڌي ٻوليءَ جو ٻنڊار ڀري، سنڌي ادب ۾ يڪتا حيثيت ماڻي.

سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو ڪوبہ اهڙو موضوع نہ هو، جنهن کي مرزا قليچ بيگ نہ ڇهيو هجي: تاريخ، گرامر، لغت، ناول، ڪهاڻي، افسانو، ناٽڪ، مضمون، ترجما، تحقيق، آکاڻيون، آلتا، ڪيميا (ڪيمسٽري)، پامسٽري، نباتات/حشرات (باٽني/ زولاجي) باغباني، هوم اڪنامڪس جفر ۽ رمل ۽ شاعري (عروضي شاعري توڙي سٽريلي شاعري). غرض تہ گهڻي ڀاڱي ادب جي هر موضوع تي ميرزا قليچ بيگ طبع آزمائي ڪئي ۽ سنڌي ٻوليءَ کي سادا ٽي سؤ (ننڍا وڏا) ڪتاب ڏنا. سنڌيءَ جهڙي سگهڙي ٻوليءَ جو نج ۽ ٺيٺ، تز ۽ ٺهڪندڙ استعمال جيئن مرزا قليچ بيگ ڪيو، انهن شايد ڪو ”اهل زبان“ بہ نہ ڪري سگهي.
مرزا قليچ بيگ هيڏن موضوعن تي قلم کڻڻ جي باوجود هڪڙي موضوع کي ڇهيو بہ ڪونہ، ۽ ستر سالن تائين ڇهيو بہ ڪونہ؛ پر نيٺ دوستن جي گهڻي اصرار تي ٺيهتر سالن جي وڏي عمر (پيرسنيءَ) ۾ ان رهجي ويل موضوع کي بہ مرزا قليچ بيگ هٿ ۾ کنيو. ستر سالن جي وڏي عمر ۾ آتم ڪهاڻي لکڻ جو فيصلو ١٩٢٣ع واري سنڌ ۾ يقيناً هڪ وڏو ۽ بهادرانہ فيصلو هو. سنڌي سماج ۾ جتي گهر جي عورتن جا نالا تائين گهر جي ڏيڍيءَ کان ٻاهر نہ نڪرندا آهن، جتي گهر گفتگو ۽ اوطاق جي ڪچهريءَ جا موضوع ٽي بنهہ الڳ هوندا آهن. ان سماجي سيٽ اپ ۾ آتم ڪهاڻي لکي مرزا قليچ بيگ جهڙوڪر پنهنجي گهر جو بند ٺيل در سڀني تي کولي ڇڏيو هو.

”سائو پن يا ڪارو ڀنو“ جي باري ۾ مرزا قليچ بيگ جو هڪ بيحد خوبصورت ۽ معنيٰ خيز فارسي قطعو آهي، جيڪو

آتم ڪهاڻيءَ بابت مرزا جي پنهنجي ڪيفيت ۽ احساس جي بيحد خوبصورت ترجماني ڪري ٿو:

هرچه دارد قليچ آرد پيش
برگ سبز است تحفہ درويش

ترجمو: حال حبيبان پيش پريان
سانو پن درويش جو تحفو آهي.

سيهش گشت دفتر اعمال
زان سيہ روئے، با سفيديءِ ريش

ترجمو: منهنجي اعمال جو دفتر ڪارو آهي
جنهنڪري منهن ڪارو ۽ ڏاڙهي سفيد آهي.

عجب احمق، بدست خود نوشت
مدح و ذم، نيڪ و بد سوانح خويش

ترجمو: عجب احمق آهي جنهن پنهنجي هٿ سان
پنهنجي ساراهه ۽ گلا، نيڪيءَ بدي ويهي لکي آهي.

خواهش دوستان شده عذرش
خلق خوشدل ازان خودش دلريش

ترجمو: دوستن جي خواهش پوري ڪيم
ان ڪري پڙهي خلق خوش ٿيندي، پر سندم دل
ڦٽيل آهي.

مرزا قليچ بيگ ستر سالن جي عمر ۾ "ڦٽيل دل" سان جا آتم ڪهاڻي لکي آهي، تنهن ڪري پڙهي سنڌي ماڻهوءَ جي دل سچي ٿي پئي ٿي، ڇو ته مرزا قليچ بيگ اها سنڌ جا اسان نہ ڏٺي، پر مرزا قليچ بيگ ڏٺي هئي، ۽ جا اسين "سانو پن يا ڪارو پنو" ۾ ڏسون ٿا، جنهن سنڌ بابت

مرزا قليچ بيگ چئي ٿو: ”انهن ڏينهن ۾ سڱڪار هو، ۽ سڀ شيءِ سهانگي هئي.“ (ص ۶) هو سنڌ جي انهن آڱرين تي ڳڻڻ جيترن مثالي سپوتن مان هڪ آهي، جن جي پيروي ۽ تقليد ڪرڻ ۾ ئي سنڌ جو آجپو آهي.

وڏا ماڻهو ننڍپڻ کان ئي وڏي ”وڏي ماڻهو“ هجڻ جي ڏَس ڏيندا آهن. وڏا ماڻهو رڳو ٻاهرين دنيا لاءِ ئي وڏا ۽ مثالي ماڻهو نه هوندا آهن، پر هو پنهنجي خانگي ۽ ذاتي زندگيءَ ۾ به اوترائي مثالي ۽ قدآور شخص هوندا آهن. مرزا قليچ بيگ ته ماڻهپي ۽ انسانيت کان عاري ماڻهوءَ کي ”ٻه-پيرو جانور“ ٿو ڪوٺي:

”وڏو ماڻهو اهو آهي، جنهن ۾ گهڻو ماڻهپو هجي، جنهن ماڻهوءَ ۾ ماڻهپو ڪونهي، تنهن کي فقط ماڻهو سڏڻ به غلط آهي، وڏو ماڻهپائي ته پري ٿئي. انسان اهو آهي، جنهن ۾ انسانيت هجي؛ نه ته اهو فقط عام ساهه وارو، يا ٻه-پيرو جانور ٿيو!“ (۱)

آتم ڪٿا، آتم ڪهاڻي يا جيوني نه رڳو هڪ شخص جو ذاتي احوال آهي، پر ان دور جي اڻ لکيل تاريخ پڻ آهي. ان خاص دور جون ريتون، روايتون، اخلاقيات، رهڻي ڪرڻي، پائڻ هنڊائڻ، علمي، سياسي، اقتصادي ۽ سماجي سيٽ اپ جو اڌورو احوال آهي، جنهن کي وقت جي ڪئمرا سان هڪڙي دانا اک ڏسي رهي آهي ۽ ايندڙ زمانن لاءِ محفوظ ڪري

---

(۱) مرزا قليچ بيگ، سائو پن يا ڪارو پن، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو ۱۹۸۸ع، ص: ۱۵.

رهي آهي. ۽ مرزا قليچ بيگ اهو پليءَ پٽ ڄاڻي ٿو. ان ڪري ئي آتم ڪهاڻيءَ جي افاديت ۽ اهميت مرزا قليچ بيگ هن ريت ڄڻي ٿو:

”وڏن ۽ چڱن ماڻهن جو تاريخي احوال، نهايت مفيد ۽ ڪمائتو آهي، بلڪ پاڪ ڪتابن جي مٽ آهي، ڇا لاءِ جو انهن مان شريفن وانگي حياتي گذارڻ، اعليٰ درجي جي خيال ڪرڻ، پنهنجن تورڙي پاڻ جهڙن بين انسانن جي ڀلائيءَ لاءِ دل ۽ جان سان ڪوشش ڪرڻ ۽ پاڻ ۾ پڪي ارادي، اورچائي، خودباوريءَ، خود عزتيءَ ۽ خود اعتباريءَ جي گڻن پيدا ڪرڻ جي تعليم حاصل ٿئي ٿي. اهڙا وڏا ماڻهو گهڻو ڪري اصل مفلس، غريب، ڪاسبي ۽ رواجي ماڻهو هئا، جي پنهنجي محنت ۽ ذاتي جوهر سان چڙهيا ۽ ٻين لاءِ ناليرا مثال ٿيا. اهي هر وقت شرم ڪان سواءِ، پنهنجي گهٽ اصل نسل ۽ پنهنجي مفلسيءَ ۽ تڪليفن جا اشارا ڏيندا رهيا، بلڪ انهيءَ تي فخر ڪندا رهيا.“ (١)

پنهنجي مٿي ڄاڻايل ڳالهين تي خود مرزا قليچ بيگ ڪيتري قدر پورو لهي ٿو، تنهن جو اندازو ”سائو پن يا ڪارو پنو“ پڙهي بخوبي ڪري سگهجي ٿو. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ناني ۽ بابي (جيڪي ٻئي پاڻها ٽي ميرن جي دربار ۾ پهتا هئا.) جو وڏي فخر سان ذڪر ڪري ٿو. گهڻي عزت ۽ احترام، پيار ۽ پاڻ ۾ منجهان سندن شخصيت ۾ موجود گڻن کي واکاڻي ٿو. گهڻي دولت نه هجڻ ڪري ڪفايت ۽ قناعت سان پنهنجي سفيد پوشي

(١) مرزا قليچ بيگ، سائو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو ١٩٨٨ع، ص: ١٤.

قائم رکڻ لاءِ انھن جي ڪيل محنتن جو ذڪر ڏاڍي فخر ۽ مان سان ڪري ٿو. مرزا صاحب جي ناني ۽ نانيءَ سندن ماءُ ۽ ڀيءُ جي آجرن اوصافن مرزا قليچ بيگ جي شخصيت جي تعمير ۾ نھايت اھم رول ادا ڪيو:

”بابي ۽ اما وٽ گھڻي دولت نہ ھئي. بابي جي وفات ڪانپوءِ اما ۽ اسان جي وڏي ڀيڻ ۽ اسان جون ٻہ ٻانھيون، يعني دائي گنلچمن جا حبشياڻي ھئي ۽ دائي زعفران، جا شيدياڻي ھئي، سڀ گھر جي ڪم ڪار ۾ رھنديون ھيون. اما ۽ ادي سڄي ۽ زريءَ جو ڪم چڱو ڪنديون ھيون، ۽ انھيءَ مان چڱي موچاري پيدائش ٿيندي ھئي. اھڙي پورھئي ڪرڻ کي عيب نہ ڄاڻنديون ھيون. پنھنجن ھٿن سان چرخو بہ ڪتينديون ھيون، بلڪ ڪڏھن ڪڏھن جنڊ بہ پيھنديون ھيون، ماني بہ پچائينديون ھيون. ٿوري پيدائش جي ڪري بابو ۽ اماں جيتري ڪفايت ۽ قناعت تي سگھندي ھئي، اوتري ڪندا ھئا. بابو پنھنجن ھٿن سان ٻارن جي لاءِ ٽوپيون جوڙيندو ھو ۽ پنھنجي لاءِ بعضي پاڻ ڪپڙا بہ سبندو ھو. ڪفايت ۽ قناعت جي ڪري اسان جي ساديءَ ھلت تي، ڪي ڀاڙيوارا ۽ عزيز کلندا ۽ ٽوڪون بہ ڪندا ھئا، تہ بہ اسان مان ڪو انھيءَ تي ڌيان نہ ڏيندو ھو. گھڻن کي تہ حيرت لڳندي ھئي تہ ڪيئن ھي اندر توڙي ٻاھر عزت آبروءَ سان پيا گذارين-! اندر ٻاھر جي لاءِ نوڪر بہ رکن، صاف ڪپڙا بہ ڪن، ٻار بہ اسڪول ۾ موڪلين، بلڪ ٻمبئي تائين بہ انھن کي موڪلين، ۽ شاديءَ مراديءَ وقت دستوري پنسوپنجڙ بہ ڏين وٺن، ۽ اٿن ويھن!(١)

(١) مرزا قليچ بيگ، سانو پن يا ڪارو ڀنو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو ١٩٨٨ع، ص: ١٠-٩.

مرزا قليچ بيگ ٻوليءَ جو بادشاهہ آهي، ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ ٻولي سندس گولي آهي، ۽ هن جي اظهار جو انداز بيحد منفرد ۽ يڪتا آهي. هو زندگيءَ جي ڪرڙين منين حقيقتن کي ساڳي ڪماليت سان بيان ڪرڻ جي قدرت رکي ٿو. جيئن ڪنهن شاعر جي شعري عظمت بيان ڪرڻ لاءِ ٽپ ٽپ تي ان جا شعرڪوٽ (Quote) ڪيا آهن، تيئن ئي مرزا صاحب جي نثر جي خوبصورتي ۽ پُرڪاري بيان ڪرڻ لاءِ صفحي صفحي تان سيئون ڪوٽ ڪرڻ لائق آهن. مرزا صاحب جي آتم ڪهاڻيءَ جي هيٺين ٽڪرا پڙهي خبر پوندي تہ ستر سالن جي وٿيءَ ۾ بہ مرزا صاحب جو حافظو ڪمال جو هو. پنهنجي ننڍپڻ جي ايڏين ڇڻين يادگيرين لاءِ نہ رڳو ڪيس جس هجي، پر ان ٽڪرا ۾ پڻ متئين ٽڪرا وانگر ٺي سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي جڙت ۽ انهن جو بيحد خوبصورت ۽ تز استعمال نہ رڳو ساراهڻ لائق آهي، بلڪ صحيح ۽ خوبصورت سنڌي لکڻ جي سلسلي ۾ اسان جي رهنمائي پڻ ڪري ٿو. ٻوليءَ جي لفظن کي ڪيڏي باريڪيءَ سان ۽ ڪيڏي نفاست سان هڪ ليکڪ استعمال ڪري ٿو، سو اسان کي پنهنجي اڪابرن کان سکڻ کپي ۽ ان ۾ عار نہ محسوس ڪرڻ کپي:

”اما چوندي هئي تہ ننڍي هوندي آءٌ ڏاڍو معاملائي هوندو هوس. ۽ ڏاڍي هوڏ ۽ تيسو ڪندو هوس، ۽ معاملا بہ اجايا ۽ بيمعنيٰ ڪندو هوس؛ هر ٻن پيٽن کان پوءِ ڇانو هوس، تنهنڪري مائٽن کي ڏاڍو پيارو هوس، ۽ اهي منهنجا ناز ۽ انگل ڪڍندا هئا ۽ ڪنهن بہ طرح مون کي رنج ڪرڻ نہ گهرندا هئا. چون ٿا بعضي، اڌ رات جو آئي، معاملو ڪندو هوس ۽ ڏيچر

سمجھائيندو هوس. مثل تي نانو مرحوم، پنهنجي گهران ماڻهو موڪلي پڇندو هو ته ”ٻار کي ڇورتا رناڙ ٻو، جيئن ڇوي تيئن ڪريو يا جيڪي ڪلهري سو ڏيوس، پر گهٽو روئڻ نه ڏيوس“، خواب ڏسي اٿندو هوس ۽ رڙيا يا ڪا ٻي راند جي شيءِ، جا خواب ۾ ڏٺي هونديس، سا گهرندو هوس، آڻي ڏيندا هئا ته چوندو هوس ته ’اها نه ٻي!‘ انهيءَ ڪري ڪيتريون ئي شيون اچي گڏ ٿينديون هيون، پوءِ ماٺ ڪندو هوس. وڏي هوندي تائين مائٽ مون کي ”اها نه ٻي“ چئي ٽوڪيندا هئا. (١)

مرزا قليچ بيگ ڪٺڻوان مائٽن جي ٻاڇي ۾ پليو، هڪ نيڪ ۽ سٺي انسان ۾ جيڪي گڻ ۽ اخلاق هئڻ کپن، ته رکيو سي سندس ناني، نانيءَ ۽ ماءُ پيءُ ۾ هئا، پر ان سان گڏو گڏ علم ۽ هنر سان به آراسته هئا، سندس مائٽ. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ناني ۽ نانيءَ بابت لکي ٿو:

”نانو قابل حڪيم هو، ۽ مفت دوائون ڏيندو هو. دوائون ولايتن کان گهرائي پاڻ وٽ موجود رکندو هو ۽ جوڙائيندو هو. انهيءَ ڪم ۾ ناني گهڻي مدد ڏيندي هيس ۽ سندس ڏنل نسخن تي قسمين قسمين معجونون، حلوا، سوم روغن ۽ عرق جوڙيندي هئي، جنهنڪري هوءَ پاڻ به طبيبڻ ٿي پئي. نماز ۽ قرآن جي گهڻي مشغولي هوندي هيس. ڪيوٽ جون زالون دوا درمل لاءِ نانيءَ وٽ اينديون هيون.(٢)

مرزا صاحب خود پنهنجي پيءُ جا اوصاف جاءِ جاءِ تي بيان ڪري ٿو:

---

(١) مرزا قليچ بيگ، سانو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، ١٩٨٨ع.
(٢) ايضاً.

”بابو عصر جو سوير اٿندو هو ۽ نماز ۽ قرآن ۽ وظيفن پڙهڻ کان پوءِ الين - نائين بجي منبري پنهنجي جاءِ کان ٻاهر ايندو هو. گهڻو ڪري ٻاهر نڪرڻ مهل ڪو ڪتاب پاڻ سان کڻي نڪرندو هو. جو ويٺو مطالعو ڪندو هو. باغ رکڻ جو شوق هوندو هوس، جنهن ۾ ڏيهاڙي وڃي هٿن سان ڪم ڪندو هو(١). ڪڏهن ڪڏهن ميان عافيت حبشي ناظر جي اوطاق ۾، شطرنج ۽ چوپڙ راند ڪندو هو. انهن ٻنهي راندين ۾ هو ڏاڍو هشيار هوندو هو. ڪڏهن ڪڏهن مير صاحب جو ڪو ڪتاب نقل ڪندو هو(٢). بابي کي هنرن جو گهڻو شوق هوندو هو. سڀ پرڻ تہ چاهندو هو، پر واڌڪي ڪم مان بہ واقف هو، ۽ اهي سڀ اوزار وٽس رهندا هئا. جنڊيءَ جو ڪم بہ مکيو ۽ ڏبليون، گنج، پيچڪون ۽ ٻيون شيون بہ جوڙيندو هو. باغ ۾ ننڍا ڪدو پوکي انهن سان ننڍيون ناس لاءِ ٻلاغون ٺاهيائين. انهن تي ولين ۾ ٻيٺي، لوهہ جي تار جا کوپا چاڙهي، ڦاڪدار ڪيائين ۽ پوءِ چني، انهن تي نقش نگار ڪڍي، رنگ ڏيئي، عمديون سو ڪڙيون ڪري هلايائين. نقاشيءَ ۽ ڪمانگريءَ جو ڪم ۽ ڪنچيءَ سان ڪاغذ ڪترڻ جو ڪم نهايت نزاڪت سان ڪندو هو. تڪلون ۽ پتنگ تمام عمدا ٺاهيندو هو ۽ مٿن ڪتر جا عجيب گل ٺاهي هڻندو هو، بابو راڳ جو بہ شوقين هو ۽ چگو ڳائي چاهندو هو. جوانيءَ ۾ طنبور ۽ ڪن ٻين سازن وڄائڻ جو بہ شوق هئس.

---

(١) مرزا قليچ بيگ، سانو ٻن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، ١٩٨٨ع، ص- ١١.

(٢) ايضاً ص- ١٠.

اڪر فارسي ۽ عربي تمام چڱا لکندو هو (١). تمام چڱو خوشنويس هو سندس لکيل قرآن ۽ ٻيا ڪتاب اڄا موجود آهن. طبابت جو شوق هئس ۽ طب ۾ ڪتاب ڏسندو هو ۽ دوائون ڪندو هو. رمل جو علم ڄاڻندو هو، ۽ فالون وجهندو هو ۽ تعويذ ٻڻ لکندو هو. شعر ٻڌڻ جو گهڻو شوق هئس. خود سندس چيل فارسي شعر ٻه اسان وٽ موجود آهن. سمهڻ مهل حقو ڇڪيندو هو، ڪڪڙ پنهنجي هٿ سان ڏاهيندو هو. حقي جي ڏاڍي صفائي ۽ پوشيدگي رکندو هو عمدا عمدا ڪبوتر هٿ ڪري رکندو هو، پکي (تتريون، چيها، چتون ۽ نوريون) رکندو هو. بابو خوش طبع ۽ خوش خلق هو (٢).

مرزا قليچ بيگ پنهنجي پيءُ جي روزاني نيم ڪان وٺي، سندس مختلف عادتن، هنرن، علمن، شوقن، ڪاريگرين، خوش طبعي ۽ خوش خلقيءَ جو ذڪر گهڻي آڪير ۽ فخر منجهان ڪري ٿو. ان سان هڪڙي ڳالهه ته ثابت ٿئي ٿي ته هڪڙو ماڻهو جي چاهي ته هڪ ئي وقت گهڻن هنرن، ڪاريگرين ۽ ڪمن جو نه رڳو ڄاڻو ٿي سگهي ٿو، پر انهن تي مڪمل عبور به حاصل ڪري سگهي ٿو. مرزا قليچ بيگ جو پيءُ پنهنجي اولاد لاءِ هڪ مثالي شخصيت هو. هڪ اهڙو پيءُ جنهن پنهنجي زندگيءَ جا ڪجهه نيم مقرر ڪيا ۽ انهن تي عمل به ڪيو. هن پنهنجي ڏينهن رات جو ڪو وقت اجايو

(١) مرزا قليچ بيگ، سانو پڻ يا ڪارو پٽو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، ١٩٨٨ع، ص- ١٢.

(٢) ايضاً ص- ١٣.

نہ وڃايو ۽ زندگيءَ جي هر لمحي کي سجايو ڪيو. مرزا فريدون بيگ يقيناً پنهنجي دؤر ۽ پنهنجي علائقي جي هڪ مثالي ۽ گهڻ پاسائين شخصيت هو، جنهن جي شخصيت جو اثر سندس اولاد تي يقيناً ٿيو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو مرزا قليچ بيگ پيءُ لاءِ پنهنجي محبت ۽ عقيدت جو بار بار اظهار ڪري ٿو. اهي انسٽيءَ طرح ان پيءُ جا ٻورا ڳاٺا آهن، جنهن پنهنجو علم، هنر، ڄاڻ ۽ سمورا اخلاقي گڻ پنهنجي اولاد ۾ منتقل ڪياه اهو ئي سبب آهي جو نہ رڳو مرزا قليچ بيگ، پر هن جا ٻيا ڀاءُ ئي پاڻ ير لک لاکيڻا هئا، پر مرزا قليچ بيگ پنهنجي انفرادي صلاحيتن ۽ ذهانتن جي ڪري مٿني کان مٿاهون هو.

مرزا قليچ بيگ علم حاصل ڪرڻ لاءِ ستن ورهين جي ننڍڙي ڄمار کان جيڪي پورهيا ۽ پنڌ ڪيا، سي خود سندس ئي زباني پڙهڻ ۽ پڙهڻ لائق آهن، پر سان انهن سان ڪجهہ سٽون ئي هتي لکنديس.

”صبح جو سويل هڪڙي ماني ڪائي ٻي پنهنجن لاءِ مزورن وانگي ساڻ ٻڌي، گهران نڪرندا هئاسين ..... سڄو ڏينهن پڙهي... شام جو ڇٽين پنجين بجي موڪل ملڻ ۽ اسڪول بند ٿيڻ ڪانپوءِ به اسڪول جي در وٽ ڍڪيءَ تي ويهي ٻئي ڏينهن جي سبق جون معنائون ڪيي ياد ڪري، گهڻو ڪري لاهي ڇڏيندا هئاسين ۽ ڏين پرڻ سهل گهر ايندا هئاسين (١).

---

(١) مرزا قليچ بيگ، سائو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، ١٩٨٨ع، ص: ٢٩

نه وڃايو ۽ زندگيءَ جي هر لمحي کي سجايو ڪيو. مرزا فريدون بيگ يقيناً پنهنجي دؤر ۽ پنهنجي علائقي جي هڪ مثالي ۽ گهڻ پاساين شخصيت هو، جنهن جي شخصيت جو اثر سندس اولاد تي يقيناً ٿيو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو مرزا قليچ بيگ ٻيءَ لاءِ پنهنجي محبت ۽ عقيدت جو بار بار اظهار ڪري ٿو. اهي اُسڏيءَ طرح ان ٻيءَ جا ٿورا ڳائڻا آهن، جنهن پنهنجو علم، هنر، ڄاڻ ۽ سمورا اخلاقي ڳڻ پنهنجي اولاد ۾ منتقل ڪيا. اهو ئي سبب آهي جو نه رڳو مرزا قليچ بيگ، پر هن جا ٻيا ڇهه ئي ڀائر به لک لاکيڻا هئا، پر مرزا قليچ بيگ پنهنجي انفرادي صلاحيتن ۽ ذهانتن جي ڪري مڙني کان مٿاهون هو.

مرزا قليچ بيگ علم حاصل ڪرڻ لاءِ ستن ورهين جي ننڍڙي ڄمار کان جيڪي پورهيا ۽ پنڌ ڪيا، سي خود سندس ئي زباني پڙهڻ ۽ ٻڌڻ لائق آهن، پر سان انهن سان ڪجهه سٽون ئي هتي لکنديس.

”صبح جو سويل هڪڙي ماني کائي ٻي ٻنپهرن لاءِ مزورن وانگي ساڻ ٻڌي، گهران نڪرندا هئاسين ..... سڄو ڏينهن پڙهي... شام جو ڇهين پنجين بجي موڪل ملڻ ۽ اسڪول بند ٿيڻ کانپوءِ به اسڪول جي در وٽ ڌرڪيءَ تي ويهي ٻئي ڏينهن جي سبق جون معنائون ڪڍي ياد ڪري، گهڙيو ڪر لاهي ڇڏيندا هئاسين ۽ ڏين پرڻ سهل گهر ايندا هئاسين(۱).

---

(۱) مرزا قليچ بيگ، سائو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، ۱۹۸۸ع، ص: ۲۹

مرزا قليچ بيگ ۽ خود سندس مائٽن جي علم لاءِ چاهه
جو اندازو ان مان لڳايو ته "ڏينهن پڙڻ مهل" گهر موٽي اچڻ
ڪانپوءِ به وري رات جو پڙهيو هو ۽ بجلي نه هئڻ جي باوجود
"ست اونڌو ڪري ان تي ڏيو رکي" ان جي جهيڻي روشنيءَ
۾ پڙهبو هو. اها تڏهن جي ڳالهه آهي جڏهن مرزا صاحب چوائي ته
تڏهن ڪروسين تيل ڪونه هو، ڪڙو تيل پرندو هو(۱). ۽
اڄ جڏهن بجلي به آهي، بسون ۽ گاڏيون آهن، پڙهڻ لاءِ تاثير
به ٿورو آهي ۽ فرصت گهڻي آهي- تڏهن اسان وٽ علم لاءِ
نه آها اڄ آهي- نه اهو چاهه ۽ نه آها لگن! مرزا قليچ بيگ يا
خود مرزا صاحب جي مائٽن پنهنجي اولاد کي تعليم ڏيارڻ لاءِ جيڪو
جهاد ڪيو هو ـــ سو اهو دؤر هو جيڪو خود مرزا قليچ بيگ
جي چوڻ موجب: "انهيءَ وقت مسلمان خاندان اڪثر نه فقط
انگريزي تعليم پر سنڌي تعليم کان به عار ڪندا هئا." ڇا اهو
تاريخ جو مذاق ناهي ته سنڌي مسلمانن جي حالت اڄ به گهڻي
ڀاڱي ساڳي آهي، اسان جا علمي ادارا شاگردن سان ستيل ضرور
آهن، پر اتان عالم پيدا نه پيا ٿين، بلڪ اهي گهڻي ڀاڱي
جاهل پيدا ڪرڻ جون فئڪٽريون آهن.

مرزا صاحب پنهنجي شروعاتي اسڪولي دؤر کي ياد
ڪندي لکي ٿو ته اسان کي آخوند يا قاضيءَ يا پنڊي ماستر
ڪڏهن به مار کانه ڏني"(۲). مرزا صاحب نه رڳو فارسيءَ
۽ سنڌيءَ ۾ هوشيار هو، پر هن کي عربي، انگريزي ۽ ترڪي

---

(۱) مرزا قليچ بيگ، سائو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ،
جام شورو، ١٩٨٨ع، ص: ۲۹

(۲) ايضاً ص: ۲۳

ٻولين تي ٻه ايتري دسترس حاصل هئي جو هو انهن ٻولين ۾ خط پٽ لکندو هو ۽ انهن ۾ شعر ٻه جوڙيندو هو. ترڪي ۽ انگريزيءَ ۾ شعرن جوڙڻ جو آتساهه مرزا صاحب پنهنجي ڪاليجي تعليم دوران حاصل ڪيو. مسٽر واڊيا، مرزا قليچ بيگ جي انگريزي شعرن ۾ اصلاح ڪندو هو ۽ شعر جا قانون سيکاريندو هو. مرزا حيرت، جو مرزا قليچ بيگ کي پنهنجي پٽن وانگي سمجهندو هو، سو مرزا صاحب جي فارسي شعرن ۾ اصلاح ڪندو هو ۽ علم عروض جا قانون سيکاريندو هو. مرزا حيرت کان ئي مرزا قليچ ترڪي ٻولي سکيو ۽ ان ۾ شعر چوڻ جيتري مهارت حاصل ڪيائين. مرزا حيرت لاءِ مرزا قليچ بيگ لکي ٿو:

”جيئن ننڍي هوندي مون پنهنجي پيءُ جي صحبت مان علمي مايو وڏايو ۽ گهڻو ئي ڪي پرايو، تيئن بمبئيءَ ۾ مرزا حيرت جي صحبت مان گهڻو ئي ڪي حاصل ڪيم. انهيءَ لاءِ آءٌ سندس گهڻو شڪرگذار آهيان، ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين احسانمند رهندس (١).

مرزا قليچ بيگ کي لکڻ پڙهڻ جو شوق ننڍپڻ کان وٺي هو. هو ٻين عام ٻارن وانگي راندروند ۾ گهٽي دلچسپي تہ رکندو هو، پنهنجي لکڻ پڙهڻ ۽ خاص ڪري شعر چوڻ جي شوق کي مرزا صاحب ”ڪاغذن ڪارن ڪرڻ جو شوق“ ٿو چوي. ۽ ستن-اٺن ورهين جي ڄمار ۾ ڇيل پنهنجن شعرن

---

(١) مرزا قليچ بيگ، سائو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو ١٩٨٨ع، ص: ٣٦.

ڪي مرزا صاحب ”ڪوڙا سچا بيت“(١) ٿو چئي، جيڪي گهٽو ڪري ڪل مسخري ۽ چرچي جهڙا شعر هوندا هئا، جن کي گهر وارا پڙهي محظوظ ٿيندا هئا.

مرزا صاحب ننڍپڻ ۾ چرچائي هو. خوش طبعي، مسخري چرچيبازيءَ جي ڪري سڄي ڳوٺ ۾ مشهور هو. ”نه رڳو زباني چرچا ڪندو هوس، پر پين ماڻهن جون نقلون، سانگ ۽ ناٽڪ به ڪندو هوس“(٢). مرزا صاحب جي مزاج ۾ خوش طبعي پڄاڙيءَ تائين به رهي، مرزا جي شاعريءَ جو رنگ رڳو ناصحانه رنگ ناهي، پر ظرافت جو رنگ به مرزا جي شاعريءَ ۾ موجود آهي ۽ ان ڏس ۾ شيخ سعديءَ جي رسالي ”مضحڪات“ جي طرز تي مرزا قليچ بيگ جو مجموعو ”هزليات“ آهي، جنهن ۾ مرزا جا ظريفانه شعر ڏنل آهن. مرزا جي ظرافت خود مرزا جي ذهانت جو دليل آهي ۽ ذهين ماڻهو پنهنجا رستا ۽ پنهنجون جايون خود جوڙيندو آهي. مرزا صاحب اسڪول ۽ ڪاليج جي زماني ۾ پنهنجن استادن جو دادلو شاگرد رهيو. تيئن سان جي سرڪاري نوڪريءَ ۾ پڻ بالا آفيسرن جون نوازشون مرزا صاحب سان گڏ رهيون. نوڪريءَ دوران ميرزا صاحب نه رڳو نوڪريءَ سان وابسته ڪيترائي چڱا ڪم ڪيا، جن لاءِ پاڻ به چئي ٿو ته: 'وڏا ۽ مشڪل واهه کٽايا هوندم، مشڪل ڪنڌ پڌايا هوندم، انصاف

---

(١) مرزا قليچ بيگ، سائو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، ١٩٨٨ع، ص: ٢٣.

(٢) ايضاً ص: ٢٦.

روءِ فيصلا ڪيا هوندم، ڪيترائي مشڪل تڪرار نبيريا هوندم، ڪيترائي اسڪول ۽ مڪتب کوليا هوندم، رستن تي سج ۽ وڻ ۽ باغ رکايا هوندم“. پر مرزا قليچ بيگ خود به انهن کي ”رواجي نوڪريءَ جا فرض“(١) ٿو شمار ڪري. پر خود ان رواجي نوڪريءَ جي عرصي ۾ پنهنجو اصل ڪم پنهنجي ان ڪم کي چئي ٿو، جنهن مان کيس روحاني سڪون حاصل ٿيو ۽ سو هو ”ڪتاب ۽ ليک لکڻ“ جو ڪم. اڄ اسين جنهن مرزا قليچ بيگ کي سڃاڻون ٿا، اهو يقيناً ڪامورو مرزا قليچ بيگ ناهي، بلڪ ليکڪ/ ناول نگار/ ڊراما نگار/ مضمون نگار ۽ شاعر مرزا قليچ بيگ آهي. ان بابت خود مرزا قليچ بيگ چئي ٿو ته: ”ماڻهن انهن ڪمن جي قدرشناسي ڪئي آهي ۽ مون کي عزت جي نگاهه سان ڏسن ٿا ۽ مناسب موقعن تي مانُ ڏين ٿا ۽ پر پٺ تعريف ڪن ٿا“(٢). پر ان سڀ جي باوجود مرزا قليچ بيگ جي ڪسر نفسي آهي، جو چئي ٿو ته:

”سڀڪو ماڻهو مشهور ٿيندڙ آهي يا مشهور ٿيڻ گهرندو آهي، سو اهڙا وڏا ڪم ڪري ويندو آهي، جنهنڪري هن کي پوءِ ياد پيا ڪندا ۽ مٿئي ڪان پوءِ به هن جي يادگيري پئي رهندي آهي، پر افسوس آهي ته اهڙو وڏو ڪم مون کون ڪيو“(٣).

---

(١) ايضاً ص: ٧٨.

(٢) مرزا قليچ بيگ، ساڻو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو ١٩٨٨ع، ص: ٨١.

(٣) ايضاً ص: ٧٧.

مرزا قليچ بيگ پنهنجي دؤر جو ڪيڏو وڏو ماڻهو هو ۽ هُن ڪيڏو وڏو ڪم ڪيو! ان جو اندازو توهان سندس گهاٽي دوست ڏيارام گدو مل (جنهن جي گهڻي اصرار تي مرزا پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي.) ۽ ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻيءَ جهڙي مهان ڏاهي ۽ عالم جي خطن مان ڪري سگهو ٿا.

ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، جيڪو مرزا قليچ بيگ جي دؤر جو هڪ لائق فائق ليکڪ ۽ وڏو محقق هو، جنهن جي ڪريڊٽ تي ان دؤر جا وڏا ڪارناما آهن. جنهن جو سڀ کان وڏو ڪارنامو شاهه لطيف ڀٽائيءَ جو رسالو نئين ۽ سائنٽفڪ بنياد تي مرتب ڪرڻ آهي، سو مرزا قليچ بيگ کي ”شمس العلماءَ“ جي خطاب ملڻ تي ٤ جنوري ١٩٢٤ع تي ”ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج“ ڪراچيءَ مان خط لکي ٿو ته:

”آءٌ معلوم ڪري نهايت خوش ٿيو آهيان ته ”شمس العلماءَ“ جو لقب اوهان کي مليو آهي. بيشڪ اهو اوهان کي اڳي ملڻ گهربو هو. اوهان زبان ۽ علم جي لاءِ ايتري خدمتگذاري ڪئي آهي، جو اوهان جو نالو تاريخن ۾ هليو هلندو ۽ جي پيڙهيون اڃا نه پيدا ٿيون آهن، سي بڌي خوش ٿينديون“ (١).

مرزا قليچ بيگ جنهن جا خود پنهنجي حياتيءَ ۾ ٢٠٠ ننڍا وڏا ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿي چڪا هئا، ۽ جن ۾ ڪوبه اهڙو موضوع نه هو جنهن کي مرزا قليچ بيگ ڇُهيو نه

---

(١) مرزا قليچ بيگ، سائو پن يا ڪارو پنو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، ١٩٨٨ع، ص: ٢٢٤.

هجي. مرزا قليچ بيگ جا خود پنهنجي دؤر ۾ هر موضوع تي ڪتاب لکڻ ۽ ڇپجڻ يقيناً ڪنهن ڪارنامي کان گهٽ ناهي. سنڌي شاعريءَ ۾ جيڪو ڪارنامو شاهه عبداللطيف ڀٽائي انجام ڏنو، سو ساڳيو ڪارنامو مرزا قليچ بيگ نثر ۾ ڪري ڏيکاريو. ان لاءِ خود سندس حياتيءَ ۾ علامه آءِ آءِ قاضي (امداد علي امام علي قاضي) جڏهن خيرپور ۾ جج هو تڏهن مرزا قليچ بيگ کي خط لکيو ته:

"اسين اوهان کي فخر سان پيار ڪريون ٿا. شل خدا اوهان کي سنڌ جي لاءِ گهڻيءَ مدت تائين مهلت ڏي" (١).

مرزا قليچ بيگ جي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب تي ڪيل احسانن کي سنڌي قوم ڪڏهن به وساري نٿي سگهي. مرزا قليچ بيگ تي نه رڳو سندس دؤر جي ماڻهن کي فخر هو، پر سنڌ اڄ به هن تي فخر ڪري ٿي.

سندس گهاٽي يار ڏيارام گدومل، جنهن جي گهڻي اصرار تي مرزا صاحب پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي هئي، تنهن ١٠ ڊسمبر ١٩٠٤ع تي مرزا کي خط لکيو هو:

"توکي ڪا خدائي قابليت آهي. جيڪو ڪم تو ڪيو آهي، سو مون کي شرمندو ٿو ڪري، آءٌ پنهنجو فرصت جو وقت سجائي ڪم ۾ لڳائڻ جي ڪوشش ٿو ڪريان، پر نه ايتريقدر جيترو تون ٿو ڪرين. انهيءَ ڳالهه ۾ تون سڀني کان گوءِ کڻي ويو آهين. شل تون پنهنجي ۽ منهنجي ديس لاءِ گهڻو جيئين (٢).

(١) ايضاً ص: ٢٢٦.
(٢) ايضا ص: ٢٠٦.

ديوان ڏيارام گدومل انهن چند ماڻهن مان هڪ آهي، جيڪي هيرن جو قدر ڪرڻ ڄاڻن ٿا. ڏيارام نه رڳو مرزا جي سوانح انگريزيءَ لکي ۽ ڇپائي، پر هن مرزا صاحب جي ڪتابن جي نشر و اشاعت تي ان دؤر ۾ ڏيڍ لک کان وڌيڪ رقم خرچ ڪئي ۽ مرزا جي "محنت جو ڦل جهان آڏو" رکيو.

مرزا قليچ بيگ ١٩٢٣ع ۾ "سانو پنهنجو يا ڪارو پنو" لکي، آتم ڪهاڻيءَ جي ميدان ۾ پڻ پاڻ مڃايو، سو آتم ڪهاڻي لکڻ جي ڇهن سالن کان پوءِ ادبي کيتر جي هن بهادر سپاهيءَ ٣ جولاءِ ١٩٢٩ع تي وفات ڪئي، پر هو اڄ به جيئرو آهي پنهنجين بي بها تحريرن ۾!

—